УДК 351.862.44

М. В. Сіцінська,
к. держ. упр.,доцент кафедри державного управління і менеджменту,
Національна академіядержавного управління при Президентові України

ДЕМОКРАТИЧНА ПІДКОНТРОЛЬНІСТЬ СЕКТОРА БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВНИМ І НЕДЕРЖАВНИМ ІНСТИТУЦІЯМ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто питання розвитку інституцій громадянського суспільства як суб'єктів цивільного контролю над сектором безпеки і оборони в Україні.

The article reviews the development of civil society actors as civilian control over security and defense sector in Ukraine.

Ключові слова: демократичний цивільний контроль, інституції громадянського суспільства, сектор безпеки і оборони, правоохоронні органи, забезпечення національної безпеки.
Key words: democratic civilian control, the institutions of civil society, security and defense sector, law enforcement, national security.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Свої перші кроки як суверенна незалежна держава Україна почала робити в складних умовах глобальної трансформації навколишнього світу. Крах тоталітарних політичних, економічних і соціальних режимів, розпад Радянського Союзу і світової системи соціалізму, ліквідація Варшавського пакту, реінтеграція Німеччини, створення нових незалежних держав в Європі та Євразії — все це позначилося на формуванні нових міжнародних відносин, вплинуло на функціональні та організаційні зміни інституцій, які відповідали за питання безпеки.

Сьогодні можна впевнено констатувати, що з трансформацією Збройних Сил України розпочався масштабний процес реформування сектора безпеки і оборони, включаючи систему органів внутрішніх справ та інших силових структур, які виконують специфічні завдання із забезпечення безпеки держави. Також серйозна увага приділяється виконанню міжнародних зобов'язань щодо приведення сектора безпеки відповідно до стандартів демократично розвинених держав, а також повної реалізації в Україні конституційних прав і свобод людини. Зазначено, що одним із основних напрямів реформування сектора безпеки та оборони України є посилення демократичного цивільного контролю за діяльністю силових структур.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблема формування державних і недержавних інституцій для демократичного цивільного контролю над безпековим сектором держави ще не стала об'єктом спеціальних наукових досліджень у галузі наук "Державне управління", хоча на даний час можна констатувати лише спроби деяких дослідників, експертів та авторів, які розглядали окремі її аспекти. Зокрема, у цьому напрямі заслуговують на увагу наукові розробки В.П. Горбуліна, В.Т. Білоуса, Г.П. Ситника, А.І. Семенченка, А.Б. Качинського, В.М. Рижих, В.А. Ліпкана, В.О.Шамрая.

Таким чином, на сьогодні в теорії державного управління залишається проблемним, актуальним і малодослідженим питання розвитку державних і недержавних інституцій як суб'єктів цивільного контролю над сектором безпеки і оборони в Україні.

Метою статті є аналіз регулювання державними і недержавними інституціями функцій суб'єктів забезпечення національної безпеки у сфері демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони в Україні.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Демократизація суспільства в будь-якій суверенній країні неможлива без створення системи демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони, як сукупності державних і недержавних інституцій і законодавчо закріплених процедур, заходів і засобів, що забезпечують розподіл повноважень, службових обов'язків і відповідальності між суб'єктами контролю. На нашу думку, сюди входить система наглядово-спостережних заходів як державних, здійснюваних з боку органів державної влади, так і недержавних, тобто демократичних — інституцій громадянського суспільства, що створює передумови для підконтрольності сектора безпеки держави — в особі її відповідних інституцій, громадянському суспільству, окремим громадянам в законодавчо обумовлених межах і формах.

Разом з тим, демократичний цивільний контроль має сприяти й розвитку громадянського суспільства, особливо щодо:

— дотримання законності в діяльності спеціальних служб, підтримання політичної стабільності в суспільстві, створення умов, які унеможливлюють використання силових структур для обмеження прав і свобод громадян, захист законних інтересів громадян України, які перебувають на службі у силових структурах та органах розвідки;

— урахування суспільної думки, пропозиції громадян та громадських організацій у процесі прийняття державно-управлінських рішень з питань діяльності сектора безпеки;

— своєчасного і достовірного інформування держав-

ної влади та суспільства про діяльність сектора безпеки.

Згідно з Конституцією України [1], місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують: виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади; законність і правопорядок; дотримання прав і свобод громадян. Керівники місцевих державних адміністрацій призначаються Президентом України. Закон "Про місцеві державні адміністрації" встановлює їх суттєві повноваження в забезпеченні законності, правопорядку, прав і свобод громадян, зокрема в частині забезпечення громадського порядку, боротьби зі злочинністю, утримання та матеріально-технічного забезпечення діяльності місцевої міліції та інше [8].

Однак, призначення керівників силових структур, і керівників місцевих державних адміністрацій однією посадовою особою — Президентом України — забезпечує певну "політичну єдність" цих структур і є чинником, що зменшує можливість "інакомислячих" між їх керівництвом, тому натомість зростає можливість політизації сектору безпеки. На теперішній час керівники багатьох місцевих державних адміністрацій (насамперед, ті, які реалізують за допомогою посад власні бізнес-інтереси) досить толерантно ставляться до керівництва територіальних підрозділів правоохоронних органів, побоюючись можливості їх використання проти себе або свого оточення. Тому передбачені законодавством важелі впливу місцевих державних адміністрацій на правоохоронні органи не можуть бути використані ефективно.

Також Законом України ст.20 "Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави" передбачено [4], що засоби масової інформації, висвітлюючи проблеми у сфері національної безпеки і оборони, боротьби із злочинністю, на основі об'єктивної інформації про службу, життя і побут військовослужбовців, процеси, що відбуваються в армійському середовищі, формують громадську думку, сприяють підвищенню престижу служби захисників Вітчизни, зміцненню довіри суспільства до Збройних Сил України, інших складових частин Воєнної організації держави, правоохоронних органів.

Засоби масової інформації мають право:

— у встановленому порядку запитувати та безоплатно отримувати від органів військового управління, інших органів державної влади, організацій, підприємств і установ, які належать до Воєнної організації держави, правоохоронних органів, відкриту інформацію, документи і матеріали з питань, віднесених до їхньої компетенції. Керівники відповідних органів, установ, підприємств і організацій зобов'язані безперешкодно надавати таку інформацію;

— поширювати отриману інформацію через пресу, радіо, телебачення, засоби глобальної інформаційної мережі Інтернет та в інший спосіб, дотримуючись вимог законодавства щодо збереження державної таємниці;

— публікувати офіційні відповіді органів державної влади та військового управління на матеріали, що були оприлюднені раніше [4].

З метою систематичного інформування громадськості про діяльність сектора безпеки і оборони, наявні проблеми в цій сфері та їх вирішення відповідні органи державної влади та військового управління періодично, за заздалегідь оприлюдненим розкладом, проводять прес-конференції, вміщують на веб-сторінках Інтернету і оновлюють відповідні матеріали, періодично — раз на рік видається "Зелена книга" та "Біла книга" про діяльність Збройних Сил України та правоохоронних органів. "Зелена книга" та "Біла книга" є одним з різновидів документів аналізу державної політики національної безпеки, специфіка яких полягає у тому, що вони є інформаційними інструментами саме публічного консультування. Ці книги розраховані на залучення усіх зацікавлених осіб та проведення широких консультацій. Вони представляють два етапи процесів обговорення: перший — щодо визначення проблем, потенційних напрямів та можливих альтернативних шляхів розв'язання проблеми (це "Зелена книга"), другий — бачення органів державної влади щодо державної політики національної безпеки, сформоване на основі аналізу та урахуванням результатів консультацій. "Зелена книга" є ініціацією публічного обговорення, що дає йому "зелене" світло. "Біла книга", як правило, розробляється на основі "Зеленої книги" і презентує пропоновану політику уряду, опис проведених консультацій та обраний у результаті найкращий варіант політики, включаючи її вплив на державний бюджет, а також план впровадження. "Біла книга" — це документ планування, який визнає конкретні кроки для розв'язання проблеми і який після прийняття стає політикою уряду в сфері національної безпеки. Ці книги грунтуються на основних вимогах щодо аналізу політики, що є спільним для усіх документів з аналізу політики незалежно від їхньої структури. Насамперед, це визначення проблеми, мети діяльності, альтернативних шляхів розв'язання проблеми, обгрунтування найкращої можливої альтернативи, визначення критеріїв (показників) оцінювання дієвості пропонованої політики.

Що стосується Законів України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні", "Про телебачення і радіомовлення" [5; 11], то вони також передбачають право працівників засобів масової інформації (журналістів) на вільне отримання, використання, поширення (публікацію) та зберігання інформації. При цьому органи державної влади та органи місцевого самоврядування мають сприяти журналістам у здійсненні їх професійної діяльності. Тому відповідно до Законів України "Про інформацію", "Про доступ до публічної інформації" [6; 7] кожен учасник інформаційних відносин для забезпечення його прав, свобод і законних інтересів має право на отримання інформації, зокрема про діяльність органів державної влади. Цими Законами передбачена відповідальність за необгрунтовану відмову від надання відповідної інформації або надання інформації, що не відповідає дійсності. Згадані закони створюють достатню законодавчу базу для діяльності засобів масової інформації, зокрема спрямованої на забезпечення прозорості правоохоронних органів.

Однак, на превеликий жаль, на практиці існують численні порушення цього законодавства. Журналісти часто стають об'єктами прихованого переслідування з боку силових структур за спроби цілком законного здобуття та поширення інформації про діяльність безпекового сектору держави. Особливо інтенсивно "заполітизовані" правоохоронні органи використовуються як засіб тиску на засоби масової інформації, насамперед, опозиційного спрямування під час виборчих та інших масових політичних кампаній.

Одним із недержавних суб'єктів забезпечення національної безпеки є приватний нотаріат. При здійсненні нотаріальних дій приватні нотаріуси, з одного боку, керуються законом, а також правовими актами з питань нотаріальної діяльності, що видаються Міністерством юстиції України, а з іншого боку, об'єднання нотаріусів, які займаються приватною нотаріальною практикою, здійснюючи нотаріальні дії, активно беруть участь в організації нотаріальної служби.

Згідно Закону України "Про нотаріат" (ст. 34), нотаріуси мають право вчиняти такі нотаріальні дії [9]:

1) посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності тощо);

2) вживають заходів щодо охорони спадкового майна;

3) видають свідоцтва про право на спадщину;

4) видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя;

5) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів);

6) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), якщо прилюдні торги (аукціони) не відбулися;

7) провадять опис майна фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою або місце перебування якої невідоме;

8) видають дублікати нотаріальних документів, що зберігаються у справах нотаріуса;

9) накладають та знімають заборону щодо відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно) і транспортних засобів, що підлягають державній реєстрації;

10) засвідчують вірність копій (фотокопій) документів і виписок з них;

11) засвідчують справжність підпису на документах;

12) засвідчують вірність перекладу документів з однієї мови на іншу;

13) посвідчують факт, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту;

14) посвідчують факт, що фізична особа є живою;

15) посвідчують факт перебування фізичної особи в певному місці;

16) посвідчують час пред'явлення документів;

17) передають заяви фізичних та юридичних осіб іншим фізичним та юридичним особам;

18) приймають у депозит грошові суми та цінні папери;

19) вчиняють виконавчі написи;

20) вчиняють протести векселів;

21) вчиняють морські протести;

22) приймають на зберігання документи.

На нотаріусів може бути покладено вчинення інших нотаріальних дій згідно із законом.

Тому, на нашу думку, кваліфікована діяльність приватного нотаріату як структурного елемента забезпечення недержавної системи безпеки і контролю безпосередньо впливає на матеріальний і духовний добробут громадян України, сприяє зміцненню безпеки як фізичних, так і юридичних осіб.

Звичайно, неможна залишити без уваги і адвокатуру, яка покликана виконувати найважливіші функції, пов'язані з наданням юридичної допомоги у сфері цивільного контролю за діяльністю безпекового сектора громадянам України, громадським об'єднанням, установам.

Законом України "Про адвокатуру" (ст. 5) передбачено такі види адвокатської діяльності: адвокати дають консультації та роз'яснення з юридичних питань, усні і письмові довідки щодо законодавства; складають заяви, скарги та інші документи правового характеру; посвідчують копії документів у справах, які вони ведуть; здійснюють представництво в суді, інших державних органах, перед громадянами та юридичними особами; подають юридичну допомогу підприємствам, установам, організаціям; здійснюють правове забезпечення підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян і юридичних осіб, виконують свої обов'язки відповідно до кримінально-процесуального законодавства у процесі дізнання та попереднього слідства [3].

На нашу думку, адвокатська діяльність є невід'ємною частиною недержавної системи забезпечення національної безпеки, виконуючи покладені на неї функції щодо захисту прав, свобод і законних інтересів громадян України у сфері забезпечення їх особистої безпеки.

Однією із найстаріших форм громадського об'єднання громадян є профспілки. Законом України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності" [10], професійні спілки створюються з метою здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки. Дія цього Закону поширюється на діяльність профспілок, їх організацій, об'єднань профспілок, профспілкових органів і на профспілкових представників у межах їх повноважень, на роботодавців, їх об'єднання, а також на органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Що стосується особливостей застосування цього Закону у Збройних Силах України, Міністерстві внутрішніх справ України, Державній пенітенціарної служби України, Службі безпеки України, Державній прикордонній службі України, Службі зовнішньої розвідки України, то вони встановлюються відповідними законами. Проте професійні спілки, їх об'єднання у своїй діяльності незалежні від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, роботодавців, інших громадських організацій, політичних партій, їм не підзвітні і не підконтрольні. Тому профспілки самостійно організовують свою діяльність, проводять збори, конференції, з'їзди, засідання утворених ними органів, інші заходи, які не суперечать законодавству України.

Також цим Законом передбачено право профспілок, їх об'єднань представляти і захищати права та інтереси членів профспілок у тому числі силових структур, а саме:

— профспілки, їх об'єднання здійснюють представництво і захист трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілок в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, у відносинах з роботодавцями, а також з іншими об'єднаннями громадян;

— у питаннях колективних інтересів працівників профспілки, їх об'єднання здійснюють представництво та захист інтересів працівників незалежно від їх членства у профспілках;

— у питаннях індивідуальних прав та інтересів своїх членів профспілки здійснюють представництво та захист у порядку, передбаченому законодавством та їх статутами;

— профспілки, їх об'єднання мають право представляти інтереси своїх членів при реалізації ними конституційного права на звернення за захистом своїх прав до судових органів, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також міжнародних судових установ [10].

Профспілки мають суттєві юридичні можливості активно впливати на правотворчість з питань захисту соціальних прав та інтересів працівників та здійснення громадського контролю за органами виконавчої влади зі спеціальним статусом. Це передбачено ст.21 Закону про повноваження профспілок, їх об'єднань щодо захисту прав громадян на працю та здійснення громадського контролю за додержанням законодавства про працю, а саме:

— профспілки, їх об'єднання захищають право громадян на працю, беруть участь у розробленні та здійсненні державної політики у галузі трудових відносин, оплати праці, охорони праці, соціального захисту;

— проекти законів, які стосуються соціально-економічних відносин, подаються відповідними органами виконавчої влади з урахуванням пропозицій всеукраїнських профспілок, їх об'єднань;

— проекти нормативно-правових актів, які стосуються трудових відносин або соціального захисту громадян, розглядаються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування з урахуванням думки відповідних профспілок, об'єднань профспілок;

— профспілки, їх об'єднання мають право вносити пропозиції суб'єктам права законодавчої ініціативи і відповідним органам державної влади про прийняття або внесення змін до законів і інших нормативно-правових актів, які стосуються соціально-трудової сфери;

— профспілки, їх об'єднання мають право брати участь у розгляді органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, а також роботодавцями, їх об'єднаннями, іншими об'єднаннями громадян своїх пропозицій;

— форми і системи оплати праці, норми праці, розцінки, тарифні сітки, схеми посадових окладів, умови запровадження та розміри надбавок, доплат, премій, винагород та інших заохочувальних, компенсаційних і гарантійних виплат встановлюються підприємствами у колективному договорі з додержанням норм і гарантій, передбачених законодавством, генеральною та галузевими (регіональними) угодами;

— профспілки здійснюють громадський контроль за виплатою заробітної плати, додержанням законодавства про працю та про охорону праці, створенням безпечних і нешкідливих умов праці, належних виробничих та санітарно-побутових умов, забезпеченням працівників спецодягом, спецвзуттям, іншими засобами індивідуального та колективного захисту [10].

Окрему групу громадських об'єднань громадян України представляють релігійні. Конституція України визначила право кожного громадянина на свободу совісті, свободу віросповідання. Громадяни можуть користуватися правом на свободу віросповідання індивідуально, а також спільно, у спосіб створення релігійних об'єднань. Принциповим у статусі релігійних об'єднань є: вони створюються і діють на підставі своїх статутів (положень); не можуть втручатися в діяльність політичних партій; можуть брати участь у соціальному й культурному житті суспільства відповідно до законодавства України, що регулює діяльність громадських об'єднань.

Сьогодні в Україні функціонують такі інституції громадянського суспільства в сфері державно-церковних відносин: Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, Громадська рада з питань співпраці з Церквами і релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту України, Громадська Рада з питань співпраці з Всеукраїнською Радою Церков при Міністерстві охорони здоров'я України, Рада у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, Робоча група із міжнаціональних і державно-церковних відносин Громадської гуманітарної ради при Президентові України.

Також не можна залишити без уваги діяльність неурядових аналітичних центрів у контексті національної безпеки України. Саме в епоху глобалізації та розвитку інформаційного суспільства все більш активне залучення неурядових аналітичних центрів (think tanks — "фабрики думок") до вироблення державної політики у безпековому секторі стало сучасною загальносвітовою тенденцією.

Неурядові аналітичні центри, створені з метою дослідження проблем безпеки та оборони, виконують основну функцію в системі взаємодії інституцій громадянського суспільства зі структурами безпекового сектора держави, щодо фахового моніторингу стану, проблем та перспектив як системи забезпечення національної безпеки в цілому, так й її окремих складових.

Головними функціями, які неурядові аналітичні центри здійснюють спільно з відповідними державними структурами щодо вироблення та реалізації державної політики у сфері безпеки та оборони, є:

— виділення стратегічних проблем та можливих загроз для суспільного розвитку, пошук пріоритетних напрямів їх вирішення та аналіз можливих сценаріїв їх вирішення;

— дослідження поточних політичних проблем та розробка рекомендацій для органів влади стосовно їх вирішення;

— незалежна експертиза законопроектів, урядових програм, владних рішень;

— співробітництво з державними установами в укладанні стратегічних документів розвитку країни, зокрема безпекової сфери суспільного життя;

— розробка та публічна презентація законопроектів і стратегічних документів альтернативних офіційним;

— моніторинг виконання владних рішень, оцінка їх ефективності та наслідків;

— дослідження громадської думки та динаміки суспільних настроїв [2].

Сьогодні для успішного виконання вищенаведених функцій та здобуття суспільного авторитету неурядових аналітичних центрів їм необхідно відповідати наступним критеріям:

— незалежний характер їх досліджень;

— відсутність заангажованості політичними, партійними, корпоративними чи іншими груповими інтересами;

— незалежність від органів державної влади;

— високий рівень фахової та спеціальної підготовки, прийнятний стан організаційно-технічного, фінансового забезпечення;

— наявність механізмів залучення до реалізації державної політики у сфері безпеки та оборони;

— відсутність прямих чи опосередкованих зв'язків з іноземними структурами чи окремими громадянами, діяльність яких загрожує національним інтересам держави.

На превеликий жаль, в Україні правоохоронні органи та неурядові аналітичні центри ще не досягли високого рівня ефективності у своїй співпраці. Рівень впливу недержавних дослідницьких організацій на формування політики забезпечення національної безпеки залишається незначним. Насамперед, це пов'язано з:

— відсутністю зацікавленості органів державної влади у такій співпраці;

— низькою поінформованістю представників владних структур про діяльність відповідних неурядових аналітичних центрів та про їх можливості;

— не завжди можуть вчасно надавати інтелектуальний продукт потрібної якості або ж не мають досвіду його успішного впровадження.

ВИСНОВКИ

Наявність й одночасне функціонування державної та недержавної систем забезпечення національної безпеки створює стабільність у країні й ту необхідну рівновагу, що спроможна зберегти суспільство і державу від розколу, соціальних потрясінь, різноманітних загроз та небезпек. Саме чітка, налагоджена взаємодія державних, здійснюваних як з боку органів державної влади так і недержавних, тобто демократичних — інституцій громадянського суспільства, має результативно впливати на реформування сектора безпеки та оборони України у сфері посилення демократичного цивільного контролю за діяльністю силових структур.

На жаль, сьогодні законодавчо не врегульовано питання процедур і засобів, що забезпечить повноваження, обов'язків та відповідальності у сфері демократичного цивільного контролю над сектором державної безпеки деяких недержавних суб'єктів забезпечення національної безпеки, а саме: приватний нотаріат, адвокатура, профспілки, релігійні об'єднання, неурядові аналітичні центри, що є невідповідністю євроінтеграційним прагненням України.

Зазначимо, що реформування сектора безпеки і оборони України дасть змогу забезпечити приведення її завдань, структури, штатної численності та інших функціональних параметрів до сучасних європейських і світових стандартів, фінансово-економічних можливостей держави, а також буде значним внеском у розбудову демократичних цивільно-військових відносин в українському суспільстві. Не має сумніву, що безпековий сектор України має бути під постійним і надійним, в той же час демократичним цивільним контролем. Громадяни України повинні мати надійні гарантії, що ніколи ні влада, ні будь-яка політична сила не використовуватимуть сектор безпеки і оборони в антиконституційних цілях.

До перспектив подальших розвідок даної проблеми слід віднести питання, що стосується аналізу досвіду європейських країн на здійснення демократичного цивільного контролю над сектором безпеки та оборони.

Література:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відом. Верховної Ради України. — 1996 — № 30. — С. 141.
2. Аналітична записка // Діяльність неурядових організацій в Україні у контексті національної безпеки України: http://old.niss.gov.ua/Monitor/june2009/13.htm.
3. Про адвокатуру: Закон України від 19.12.1992 № 2887-XII // Відом. Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.
4. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19.06.2003 № 975-IV // Відом. Верховної Ради України. — 2003. — № 46. — Ст. 366.
5. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16.11.1992 № 2782-XII // Відом. Верховної Ради України. — 1993. — № 1.
6. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI // Відом. Верховної Ради України. — 2011. — № 32. — Ст. 314.
7. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII // Відом. Верховної Ради України 1992. — № 48. — Ст. 650.
8. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV // Відом. Верховної Ради України. — 1999. — № 20—21. — Ст. 190.
9. Про натоpіат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII // Відом. Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.
10. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 № 1045-XII // Відом. Верховної Ради України. — 1999. — № 45. — Ст. 379.
11. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21.12.1993 № 3759-XII // Відом. Верховної Ради України. — 1994. — № 10. — Ст. 43.

Стаття надійшла до редакції 04.06.2012 р.